

943.9
G 52

Gonda László

A ZSIDÓSÁG MAGYAR- ORSZÁGON 1526-1945

91652

SZÁZADVÉG

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
1. ELŐZMÉNYEK: ZSIDÓK MAGYARORSZÁGON A MOHÁCSI VÉSZ ELŐTT	13
2. A ZSIDÓK SORSA A HÁROM RÉSZRE SZAKADT ORSZÁGBAN	23
Kiűzés és vérvád 1526 után	23
A zsidók helyzete a török megszállta országrészben	25
A királyi Magyarországon élő zsidók sorsa	27
A zsidók helyzete Erdélyben	28
3. VÁLTOZÁSOK A XVIII. SZÁZADBAN	32
A zsidók helyzete a török kiűzése után	32
Népesedési és társadalmi viszonyok a XVIII. században	35
II. József türelmi politikája	41
Az 1790-91. évi országgyűlés és a francia háborúk hatása	47
4. REFORMKOR – AZ ELSŐ LÉPÉSEK AZ EGYENJOGÚSÁG FELÉ	57
A zsidó népesség Magyarországon a XIX. század első felében	57
A zsidó vallásreform első képviselői	59
A zsidóügy a reformországgyűléseken: az emancipációért vívott küzdelem első állomása	63
A haladó és a konzervatív irányzat ellentéte	73
5. AZ 1848/49-ES FORRADALOMBAN ÉS SZABADSÁGHARCBAN VALÓ RÉSZVÉTELTŐL AZ EMANCIPÁCIÓIG	82
A zsidóság részvétele a forradalomban és a szabadságharcban	82
Zsidók a fegyveres testületekben	87
Az 1849. július 28-i országgyűlési határozat	88
A megtorlás	90
A magyarországi zsidóság az abszolutizmus rendszerében	93
A reformtársulat felvázolása – zsinagógaépítés	99
Hitközségi belviszályok az 1850–1860-as években	102
Az Októberi Diploma hatása a zsidóság helyzetére	109
Magyarosodás az 1860-as években	113
Az 1867. évi XVII. tc.	116

6. AZ 1868–69. ÉVI EGYETEMES GYŰLÉS ÉS AZ ORTHODOX – NEOLÓG SZAKADÁS	120
Az egyetemes gyűlés előkészítése	120
A kongresszus megalakulása	125
A hitközségi szervezet	127
A választási szabályzat és az iskolaügy	130
Egy felekezet – két felekezet?	133
Az Országos Rabbiképző Intézet felállítása	137
Zavarok a hitközségek működésében	141
7. ASSZIMILÁCIÓ ÉS ANTISZEMITIZMUS A LIBERÁLIS KORSZAKBAN	147
A zsidóság bekapcsolódása a tőkés fejlődésbe	147
A politikai antiszemitizmus kibontakozása	149
A zsidó vallás recepciója	156
Az asszimiláció sikerei	162
A politikai cionizmus születése	169
Az asszimiláció első kudarcai	172
Felekezeti élet a századfordulón	177
8. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK IDŐSZAKA	183
A zsidókérdés az első világháború alatt	183
Zsidók a polgári demokratikus forradalomban és a Tanácsköztársaságban	189
9. A ZSIDÓSÁG HELYZETE AZ ELLENFORRADALMI RENDSZERBEN	194
A fehérterror	194
A trianoni béke hatása a zsidó népességre	198
Az intézményes diszkrimináció kezdetei	199
A német orientáció erősödése, az első és a második zsidótörvény	207
Zsidóellenes politika a második világháború alatt a német megszállásig	214
10. A VÉRKORSZAK MAGYARORSZÁGON	221
A zsidóság törvényen kívül helyezése	221
A vidéki zsidóság pusztulása	223
A budapesti zsidók sorsa	226
A nyilas uralom	230
JEGYZETEK	237
FÜGGELÉK	259
I. Törvények	261
II. Kronológia	305
III. Bibliográfia	330

ELŐSZÓ

A magyarországi zsidóság sok évszázados története mindmáig megírásra vár. Bármily meglepően hangozzék is ez a megállapítás manapság, amikor a zsidókérdés – immár csaknem egy évtizede – ismét előtérben álló, sokat kutatott és vitatott téma lett, amelyről sok kiváló írás, cikk, tanulmány, sőt könyv is született, tény, hogy ez a sokakat foglalkoztató nagy téma a maga egészében, s különösen modern szemlélettel és módszerekkel még nincs feldolgozva. Pedig egy olyan országról van szó, amely a XIX. századra a közép- és kelet-európai zsidóság vándorlásának jelentős állomása, s részben végcélja lett; amely a múlt század végén – akkori határai között – közel egymillió zsidónak adott otthont; s amelynek zsidósága jelentős gazdasági és kulturális szerepet vívott ki magának. Ez a történet tehát magyar és zsidó szempontból is kiemelkedően fontos témának mondható.

Az a három mű, amely e tárgykörben átfogó célkitűzéssel íródott, igen régen jelent meg, s ma már sok tekintetben elavult.

1884-ben tette közzé Kohn Sámuel, a hazai zsidóság történetének kiváló kutatója a magyarországi zsidók középkori történetéről készült jelentős munkáját, ezt azonban ma már jobbra csak a szakemberek szűk köre forgatja.

1901-ben jelent meg Büchler Sándornak a budapesti zsidóság történetét feldolgozó monográfiája, amely ma is igen jól használható, megbízható, adatgazdag, fordulatosan megírt munka, de természetesen az utóbbi évszázadban hozzáférhető forrásokat már nem hasznosíthatta.

A legismertebb – mert a Tudománytár sorozatban 1986-ban újra kiadott – munka Venetianer Lajos újpesti főrabbinak *A magyar zsidóság története, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században* című könyve, amely eredetileg 1922-ben, szerzője halálának évében jelent meg. Ez a máig használt, hézagpótló és nagy

tényanyagot felvonultató könyv mindamellet igen egyenetlen, nélkülözi a forráskritikát, s általában sok tekintetben magán viseli a jó szándékú dilettantizmus jegyeit. Annak a célnak, amelyet címében megjelölt, semmiképpen sem felel meg: nem tartalmazza a magyar zsidóság teljes történetét.

Gonda Lászlót, aki egyébként sok adatot vett át Venetianertől, alighanem a fenti könyv mennyiségi és minőségi hiányai készíthették egy újabb, teljesebb történeti munka megírására. A szerző alapos előtanulmányok és szakirodalmi tevékenység után fogott nagy vállalkozásához.

Gonda László 1910-ben született Makón, Gonda Józsefnek, a makói főgimnázium történelem–földrajz szakos tanárának fiaként. Miután apját a kurzus idején, 1922-ben kényszernyugdíjazták, a család Debrecenbe költözött. Gonda László ott végezte el középiskolai és egyetemi tanulmányait, s szerzett történelem, latin és francia szakos tanári diplomát.

Történetírói munkásságát még egyetemi hallgatóként kezdte meg: *II. József türelmi rendelete és annak irodalmi hatása* című pályamunkájával 1932-ben díjat nyert. 1935-ben az egyetemi doktori címet e tanulmány kibővített változatára ítélték neki oda.

1934-től tíz esztendőn át a debreceni zsidó gimnáziumban tanított. A vészkorszak után, amely Gonda László családjára is lesújtott, a budapesti zsidó gimnáziumban folytatta tanári működését. Tanári munkája mellett tevékenyen részt vett a hazai cionista mozgalomban: cikkeket és tanulmányokat írt, előadásokat tartott, polemizált. Írásai főként az *Új Élet* című lapban jelentek meg.

A sztálinista rendszer elhatalmasodása után elhagyta az országot. 1951-től haláláig Izraelben élt és dolgozott. Folytatta tanári és tudományos-publicisztikai munkásságát, s közben állandó figyelemmel kísérte a magyarországi zsidókérdés alakulását. Az *Új Kelet* című tel-avivi lapban éveken át ismertette a Scheiber Sándor által irányított budapesti zsidó történésziskola munkásságát és a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* egymás után megjelenő köteteit. Jelentős része volt az izraeli Magyar Zsidó Történeti Társulat létrehozásában és életben tartásában. 1970-ben jelent meg héber és magyar nyelven *A debreceni zsidók száz éve* című monográfiája, ez az egyszerre tudományos és népszerű, tárgyilagos és olvasmányos munka.

1975-ben Gonda Lászlót történetírói és tudományos szervezői tevékenységének elismerésül történeti Nordau-díjjal tüntették ki. A

következő évben jelent meg újabb, héber nyelvű történeti munkája: *II. József türelmi valláspolitikája Magyarországon*. 1980-ban a társulati gyűjtőmunka eredményeképpen, kiadta – héber nyelven – a *Magyarország zsidósága* című kötetet.

Ezek a munkálatok voltaképpen már az előkészületeket jelentik élete legnagyobb s sajnós utolsónak bizonyult vállalkozásához. Scheiber Sándorral együtt ugyanis elhatározták, hogy ketten neki-vágnak az igazi nagy feladatnak, s megírják a magyar zsidóság történetét: Scheiber a középkori részt 1526-ig, Gonda pedig az ezután következőt. A budapesti rabbiképző nemzetközi hírű tudós igazgatóját sok egyéb munkája, majd halála megakadályozta ebben, Gonda azonban 1984-re, nem sokkal 1985-ben bekövetkezett halála előtt elkészítette a maga részét.

Hatalmas, több mint 40 ívnyi kéziratának ezt a címet adta: *A zsidók története Magyarországon 1526–1960*. A munkát azonban, mint erre számos utólagos javítás és az utolsó, 1945 utáni fejezetek elnagyoltsága utal, ő maga sem érezte befejezettnek. Minthogy az utolsó csiszolásokat, a végleges formába öntést a szerző maga már nem tudta elvégezni, ezt a munkát a magyarországi kiadás szövegét gondozó Prepuk Anikó vállalta magára. A hazai könyvkiadási lehetőségekre való tekintettel mindenekelőtt el kellett végezni a terjedelem csökkentését, a kézirat szövegének tömörítését, s néhány fontos esetben az újabb kutatási eredményekkel való kiegészítést, elhagyva viszont olyan passzusokat, amelyek az izraeli olvasó számára esetleg szükségesek lehettek, de a hazai olvasók számára közismert evidenciákat tartalmaznak.

Magát a szerző által adott címet is indokoltnak látszott megváltoztatni. Gonda László munkája ugyanis minden alapossága és sokoldalúsága mellett sem tekinthető a hazai zsidóság teljes történetének a megjelölt időhatárok között. A magyarországi zsidók történetét feldolgozó, még megírásra váró monográfiáknak a zsidóság anyagi és szellemi életének minden aspektusát be kell majd mutatnia, a településtörténettől kezdve a történeti demográfia, a foglalkozási, társadalmi és vagyoni rétegződés kérdésein át a politikai és kulturális vonatkozásokig. E monográfia megírásához még ma sincsenek meg az összes feltételek. Sokat kell még tenni a források feltárása érdekében, s szükség van még számos rész kérdés előzetes feldolgozására is.

Gonda László műve mindenekelőtt a zsidóság magyarországi sors-történetét, azaz a zsidók irányában érvényesülő állami politikát, a

zsidóság befogadásának, illetve elutasításának, kirekesztésének problémáit, a magyar–zsidó viszonyt és a hazai zsidóság modernizálódásának folyamatát mutatja be.

Jóllehet Magyarországon már a középkorban is éltek zsidók, nagyobb számban csak a XVII–XVIII. században vándoroltak be, eleinte nyugat felől, majd Lengyelország, Galícia, Ukrajna és Oroszország földjéről is. A betelepülők hosszú időn át csupán megtúrt jövevények voltak, akik védelmi pénzt (Schutzgeld) fizettek a földesúrnak és türelmi adót (tolerantialis taxa) az uralkodónak. Gazdasági hasznosságuknál fogva a földesurak befogadták, az állam pedig megtúrta a zsidókat, de idegen testnek tekintették őket, s még a jobbágyokénál is kevesebb jogot adtak nekik.

A páriasors megváltoztatásához az első lépést II. József türelmi rendelete jelentette. A polgári jogok elnyerésének lehetősége azonban csak a hazai polgári átalakulás megindulásával nyílt meg. A XIX. századi Európa nagyobbik felén polgári jogokkal ruházták fel, emancipálták a zsidókat. A liberalizmus meghirdetett elvei alapján úgy látszott, hogy a zsidóság beilleszkedhet a polgári társadalomba, anélkül hogy feladná zsidóságát, vallását, kiszakadna rituális közösségeiből. Magyarországon a reformokban indult meg a zsidók egyenjogúsításának folyamata az 1840. évi országgyűlésnek a zsidókról hozott törvényével. 1867-ben az emancipációról szóló törvény kimondta, hogy az „az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottnak nyilvánítottak”. A nemesi liberalizmus a polgári jogok elnyerését eredetileg a zsidóság asszimilációjához kötötte. Ennek hatására a polgárosodás folyamatába bekapcsolódó zsidók jelentős része választotta a magyarosodást, s kérdőjelezte meg a vallásra, hagyományra épülő értékrend kizárólagosságát. De az asszimiláns zsidósággal szemben a beolvadást elutasítók számára továbbra is csak az elzárkózás, elszigetelődés útja maradt nyitva, s a konzervatív, hagyományörző zsidóság csak korlátozottan élhetett törvény adta jogaival.

A magyarországi asszimiláció legnagyobb sikerei idején, a XIX. század végén és a XX. század elején már felbukkantak az asszimiláció kudarcának első jelei, s bizonyára nem véletlen, hogy Európa egyik legasszimilánsabb zsidó közösségében született meg a modern cionizmus szellemi atyja, Herzl Tivadar. Az első világháború után, s különösen a hitlerizmus uralomra jutása és magyarországi befolyásának erősödése következtében a hazai zsidóság kétféle, egymással

ellentétes útválasztásának dilemmája minden addiginál élesebben vetődött fel, immár élet-halál kérdésként. De a nagy többségnek már nem volt rá módja, hogy a gyakorlati konzekvenciát is levonja. Az életben maradottak csak a vészkorszak után dönthették el, hogy a háború utáni világban kínálkozó válaszlehetőségek közül melyikkel éljenek, s milyen következtetést vonjanak le a hatmillió európai zsidó elpusztításából.

Gonda László jelen írása ezzel már nem foglalkozik, de élettörténete és munkássága – az, hogy Izraelt választotta hazájául, de megmaradt „magyar-zsidó” történésznek – éppúgy tanúsítja a dilemma megoldásának gyötrelmes nehézségét, mint az itthon továbbra is asszimilációra törekvő zsidók vitái és kétirányú konfliktusai. E belső viták, akár csak a magyar-zsidó konfliktusos együttélés problémái egyhamar bizonyára nem fognak megoldódni.

Gonda László könyve mindenképpen tanulságos történeti háttérrel rajzol a lehetséges megoldásokhoz. A magyarországi zsidók történetéről minden bizonnyal készülnek majd teljesebb feldolgozások, de Gonda László munkájának tény- és problémafeltáró érdemeit nem lehet kétségbe vonni. A magyar kiadás lehetővé tételéért köszönet illeti mindenekelőtt a szerző özvegyét, továbbá a munka szerkesztőit, lektorát, sajtó alá rendezőjét és kiadóját.

Litván György